

обґрунтувати три невдалі, на його думку, спроби створення козацької держави в Україні. Так, Богдан Хмельницький у 1648 – 1651 рр. у процесі громадянської війни створив козацьку автономію, яка зазнала краху внаслідок передачі гетьманом під владу московського царя України. У результаті цього відбувся розкол українських земель на дві частини із переходом їх під владу Речі Посполитої та Московської держави.

Друга спроба пов'язується з ім'ям гетьмана Івана Виговського, котрий підписанням Гадяцької унії 1658 р. прагнув створити козацьку державу (Князівство Руське) під боком Речі Посполитої зі статусом, рівним Литві і Польщі. Але й ця спроба виявилася безрезультатною.

Третю спробу автор співвідносить із діяльністю гетьмана Петра Дорошенка, котрий прагнув створити козацьку державу під протекторатом Туреччини, але знову безуспішно.

Таким чином, М. Франц констатує, що, незважаючи на побутування у свідомості козацтва державної ідеї, українська козацька держава так і не була створена. Означений концептуальний підхід до трактування проблеми заслуговує на сприйняття переважно як суб'єктивний погляд автора, як виклик до дискусії.

У цьому контексті маємо ряд приміток, висловлених тезисно. Зокрема, безпідставно не взято до уваги цілий комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників, що посприяли виникненню українського козацтва. Час виникнення останнього помилково датується XVI ст., оскільки джерела містять достовірні писемні згадки про таку категорію населення щонайменше з 90-х рр. XV ст. Хоч автор і звертався до питання виникнення Запорозької Січі, проте обійшов увагою її роль у становленні козацької державності. Не зайве було би показати спроби (хай і спонтанні) втілення у життя елементів державності під час, наприклад, повстання під проводом К. Косинського. Дослідник ототожнює державну ідею лише із козацтвом (за виключенням виокремлення ролі П. Могили). Натомість, було би слушним долучити до авторської концепції проект створення Задніпровської козацької держави Й. Верещинського.

Однак, ми свідомі того, що монографія М. Франца уособлює передусім погляди польської історіографії на історію українського козацтва та української державності. Вона є оригінальним і багатим в чому новаторським дослідженням у контексті названих проблем. Тому, попри зауваження, вона заслуговує на увагу насамперед науковців, викладачів і широкого загалу читачів.

Література:

1. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa: Ksiąka i Wieza, 1978. – 243 s.
2. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. – Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1984. – 373 s.
3. Serczyk W. Na plonacej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny 1648 – 1651. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2007.
4. Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu. – O kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.
5. Wojcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do poiowy XVII w. – Wrocław, 1988.
6. Chynczewska-Hennel T. Swiadomosc naradowa szlachty ukraińskiej i kozaczazny od schylka XVI do polowy XVII w. – Warszawa, 1985.
7. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk – Lodz, 1988.

Юрій Михайлюк

Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów: Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). – Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. – 182 s.

Остання монографія відомого польського історика Януша Качмарчика присвячена такій непростій та контрверсійній події польсько-українських взаємин середини XVII ст., як Гадяцька унія (угода) 1658 р. Згідно останньої мала утворитися «Річ Посполита Трьох Народів» – польського, литовського та українського, а власне українські землі мали увійти до нової держави у статусі Великого князівства Руського. Попри те, що і в польській, і в українській історіографії цій події, як правило, завжди надавали особливої (й нерідко одіозної) уваги, автор чи не єдиної

в польському історіописанні ґрунтовної монографії, присвяченої Богдану Хмельницькому, намагається все ж таки об'єктивно проаналізувати чим же насправді був Гадяч-1658 і для України, і для Польщі. Варто відразу зауважити, що досліднику це до певної міри вдалося, а сама праця написана у досить коректному стилі, що, з огляду на підчас заполітизовані оцінки стосовно проблеми, є вельми об'єктивним та виваженим підходом.

Монографія Я. Качмарчика «Річ Посполита Трьох Народів: міф чи реальність» складається зі вступу, шести розділів, списку джерел та літератури, а також кількох ілюстрацій. Цікаво, що автор не наважився на прикінцеві висновки стосовно проблеми дослідження. З одного боку, це свідчить про її неоднозначність, але з іншого – робить книгу дещо незавершеною та залишає чимало відкритих запитань.

У вступі Я. Качмарчик зупиняється передовсім на генезі української козащини і традиційно для польської історіографії робить це побіжно й поверхово, зводячи її виникнення лише до двох (й до того ж доволі сумнівних) причин: втечі злодіїв від судових вироків та прагнення пожитися в Диких Полях за рахунок пограбування необережних мандрівників і купців. Прагнення польського короля скористатися новою військовою потугою та створення реєстрового козацтва стало, на думку історика, фатальною помилкою для Речі Посполитої, оскільки це призвело до повстань «січової козащини» в кінці XVI – першій третині XVII ст. Досить несподіваною та суперечливою причиною цих «війн» та повстання Б. Хмельницького 1648 р. називаються жінки, тим більше у контексті порівняння Троянської війни. Все ж таки, попри бажання Я. Качмарчика романтизувати реалії цього часу, причини і козацько-польських війн кінця XVI ст., і повстання Б. Хмельницького 1648 р. мали набагато глибші причини і стосувалися передусім етносоціального розвитку українських земель у складі Речі Посполитої саме «Двох Народів». На жаль, цей аспект у дослідженні не знайшов належного аналізу.

Відправною точкою в новому діалозі українців і поляків стала, на думку дослідника, Переяславська рада 1654 р., внаслідок якої гетьман Б. Хмельницький «переконався як дуже одурюювався» щодо «безпечної гри з [московським] царем». При цьому «безсумнівно, жах ситуації розумів і Генеральний Писар» Іван Виговський, який також розпочав боротьбу за владу після смерті Б. Хмельницького 6 серпня 1657 р. У той же час, не бажаючи посилення Московії, Швеція виступає проти Польщі. Цей період історії Речі Посполитої відомий як «Потоп». І саме це, на переконання Я. Качмарчика, стало основною причиною пошуків компромісу Польщі з Українською козацькою державою, що втілювалося в Гадяцькій угоді.

Перші три розділи відображають характеристику міжнародної ситуації, яка склалася на 1656 – 1657 рр. для Речі Посполитої, а їхні назви взято зі спогадів одного з відомих тогочасних польських дипломатів Яна Лещинського. У розділі першому – «З ким мир? Чи зі Швецією, чи з Козаками, чи з Москвою?» – висвітлюється хід переговорів Варшави і Москви щодо припинення війни та умови Віленського перемир'я 1656 р., яке остаточно засвідчило, «що козацька проблема для обох сторін фактично не існує» і це при тому, як спеціально наголошує дослідник, «що в реаліях 1656 р. її не можна було обходити ні в переговорах, ні в остаточному тексті угоди». Другий розділ – «Тоді мир з козаками...» – присвячено причинам і наслідкам зміни геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі після підписання Польщею і Московським царством Віленського перемир'я й передусім створенню антипольської коаліції Швецією, Бранденбурзьким князівством, Трансільванією та Українською козацькою державою у Радноті (грудень 1656 р.). В умовах наступу українсько-трансільванських військ на Польщу король Ян-Казимир вирішує шукати порозуміння саме з українською стороною, задля чого в Чигирин, до Б. Хмельницького відправляється посол Станіслав Беневський. Труднощі його місії в козацькій столиці розкриваються у третьому розділі – «Коли ми козаків, а нас козаки захищати будуть». Особливо переговори ускладнилися зі смертю гетьмана, що змусило польського посланця чекати на обрання нового керманіча Гетьманщини, «аби повернути козаків у лоно Вітчизни».

Загострення внутрішніх суперечностей серед правлячої еліти Української козацької держави, що були зумовлені захопленням булави Іваном Виговським, і які, зрештою, призвели до початку громадянської війни («Руїни») в Україні значно ускладнили перемовини з Річчю Посполитою. Цю складну ситуацію Я. Качмарчик аналізує в четвертому розділі «Шлях на Гадяч». Подолавши

внутрішню опозицію (розгром полковника Пушкаря і кошового Барабаша), І. Виговський також зумів переконати у своїй лояльності московського царя, що дозволило гетьману зібрати раду в Гадячі, на якій і мала бути укладена угода з Річчю Посполитою щодо входження до останньої України на правах третього рівноправного її члена. Основним ідеологом цієї унії польський історик вважає українського шляхтича Юрія Немирича, який «будучи студентом в Нідерландах... виніс союзні ідеї, котрі й вирішив утілити в життя під Гадячем».

Після промов С. Беневського та І. Виговського на раді в Гадячі були схвалені й пункти договору. Однак невдовзі серед сенаторів Речі Посполитої розпочалися дискусії щодо окремих пунктів Гадяцького договору й передусім стосовно скасування Берестейської унії та надання рівних прав православним Князівства Руського. Проти угоди різко виступив і Ватикан в особі нунція П. Вардоні, який назвав його «ганебним трактатом». В результаті до тексту угоди були внесені зміни, про що І. Виговського не повідомили. Зосереджуючись у п'ятому розділі – «Річ Посполита Трьох Народів» – на суперечностях навколо Гадяцької угоди серед тогочасних польських політиків, Я. Качмарчик чомусь не говорить і про не менш гострі суперечності серед козацької старшини навколо цього трактату. Втім, на думку польського історика, «мова має йти не про Гадяцьку угоду, а про Гадяцькі угоди», адже «окремі їхні тексти відрізняються кардинально». Дослідник виділяє, зокрема, три її «найістотніші версії», проаналізувавши які, доходить висновку, що врешті-решт, Річ Посполита «визнала Велике князівство Руське в межах його традиційних українських воєводств», а коли 22 травня 1659 р. на сеймі відбулася присяга новій унії, «це означало, що Річ Посполита Трьох Народів стала фактом».

В останньому (шостому) розділі – «Гадяцька угода – теорія і практика» – Я. Качмарчик намагається визначити основні причини краху Гадяцької унії, об'єктивно називаючи «недостатність військової підтримки І. Виговського з боку Речі Посполитої», яка, втім, зумовлювалася «символічністю королівської влади» в тогочасній Польщі. Тому невдовзі з'ясувалося, що «споруду Речі Посполитої Трьох Народів збудовано на дуже слабкому фундаменті», до того ж «Велике князівство Руське опинилося в руїні». Аналізуючи подальший розвиток подій, дослідник переконує, що реальне втілення Гадяцької унії могло б надати Андрусівській угоді, за якою Польща фактично віддала Москві перевагу в геополітичному просторі тогочасної Центрально-Східної Європи, кардинально іншого звучання «і ситуація могла б змінитися діаметрально протилежно».

Насамкінець Я. Качмарчик подає аналіз історіографії проблеми, відзначаючи, що «коротке життя Речі Посполитої Трьох Народів зумовило крайні оцінки істориків», а після відновлення польської незалежності Гадяцька унія «для багатьох була вже міфом». Втім, як бачимо, досить різні інтерпретації цієї події являють праці А. Прохаски, О. Галецького, В. Квятковського, С. Кота, В. Томкевича, Л. Кубалі, Я. Тазбіра, З. Вуйціка та ін. Важко погодитися й з тим, що «з однозначно негативною оцінкою» Гадяцької угоди виступають російські та українські історики. Дивує власне вже той факт, що Я. Качмарчик об'єднує їх в єдине історіографічне поле, але при цьому зосереджує свою увагу в основному на українських дослідниках, згадавши з російських лише Д. Бантиша-Каменського.

Говорячи про «негативні оцінки» української історіографії, польський історик звертає увагу чомусь лише на праці «дожовтневих» дослідників і тих, хто працював згодом в еміграції. При цьому радянська (і українська, і російська) історіографія залишилася осторонь, хоча саме вона найбільш негативно характеризувала Гадяцьку угоду 1658 р. Так само автор оминув і праці сучасних українських істориків, зокрема, Н. Яковенко, В. Горобця, Ю. Мицика та ін., хоч у прикінцевому списку літератури вони вміщені. Однак, із представленого Я. Качмарчиком аналізу української історіографії, зовсім не впливає «однозначно негативної оцінки». Більше того, дослідник власноруч і неодноразово стверджує: «не всі українські еміграційні історики виражали абсурдні погляди...» (s. 147); «позитивно оцінював Гадяцьку угоду В'ячеслав Будзиновський...»; «також влучними є уваги В'ячеслава Липинського...»; «також декілька інших українських істориків позитивно поставилися до Гадяцької Унії...» (s. 148).

Отже, і надалі відкритими залишаються питання, порушені в праці Я. Качмарчика. Чи насправді існувала «Річ Посполита Трьох Народів», чи це є міф, створений істориками пізніших

часів? Чи був це тонкий дипломатичний крок Польщі з нейтралізації Української козацької держави в антипольській (раднотській) коаліції? Чи прагнув такої унії Б. Хмельницький? Чи взагалі можливою після Переяслава-1654 була така унія? Чи усвідомлювали тогочасні поляки українську «національну» ідентичність і чи готові були сприйняти українців повноправним «третім членом Речі Посполитої»? Як в подальших польсько-українських взаєминах відобразилася ця подія? Власне сам автор завершує свою книгу запитанням: «Так є дотепер, а чи буде в майбутньому»? Сподіваймося, що подальші дослідження цієї безперечно важливої сторінки такої непростой історії польсько-українських взаємин дозволять знайти оптимально об'єктивні відповіді на поставлені запитання.

Підсумовуючи вищесказане, варто відзначити, що попри певні огріхи, допущені автором, та певні критичні зауваження, в цілому книга Я. Качмарчика «Річ Посполита Трьох Народів» є важливим дослідженням з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи та заслуговує на якнайширшу увагу з боку фахівців-істориків, громадськості та всіх, кому небайдужа історія взаємин України та Польщі як в минулому, так і в сьогоdnішніх умовах.

Костянтин Івангородський

“Собор самопізнання” (Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Док. і мат. / Упор.: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – 698 с.)

Історія православної церкви в Україні налічує немало героїчних і водночас трагічних сторінок, насичених подвигами духовенства в ім'я людини й нації. Про це вже у сучасній науковій й популярній літературі оповідалося багато раз. Найліпшим свідченням величі минулого є документальний матеріал, котрий безпосередньо може розповісти про історичні події і представити нам їх у реальності, а не в переказах та ідеологемах.

Історія православної церкви в Україні, як самодостатній напрям у історичній науці, нині як ніколи потребує розкриття через виявлення й публікацію історичних джерел, створення цільної бази для майбутніх досліджень. Адже, на жаль, до сьогодні не всі архівні матеріали збереглися, знищені часом і “людським чинником”, і це спричиняє значну кількість прогалин в українській минувшині. У результаті страждає можливість вивчення і реального відображення української соціальної історії, політичної, економічної, культурної тощо.

У виданні міститься дві вступні статті відомих істориків С.І. Білоконя (“Джерела інформацій з історії УАПЦ”) й І.М. Преловської (“Собор самопізнання” Української автокефальної православної церкви”) та передмова “Від упорядників”. С.І. Білокінь розкриває шляхи розвитку історичних знань про УАПЦ у колах зарубіжного українства та в Радянському Союзі, підкреслює, що “великому масиву еміграційних публікацій протистояла антинаукова позиція влади в СРСР, що уникала фактів і обмежувалася політологічними конструкціями”. У публікації ж І.М. Преловської звернуто увагу на роль і значення II-го Собору та проаналізовано умови і процес його діяльності.

У передмові “Від упорядників” розкривається сама система та правила публікації матеріалів у збірнику й характеристика документів, що були віднайдені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. При цьому наголошується і на особливостях оригінальних матеріалів і їх змісту, наприклад, на способі означення місцевих осередків з великої літери (“Уманська Церква”) чи офіційному титулуванні вищої ієрархії (“Всечесний отець Митрополит”).

Основну частину збірника становлять документи і матеріали, до яких входять і стенограми засідань Собору. Усього опубліковано 104 документи, що хронологічно охоплюють період від 10 грудня 1926 р. до 28 січня 1928 р. В якості доповнення до них під №105 було розміщено уривок із книги митрополита В. Липківського “Історія Української Православної Церкви” (котра була написана у 1932 р.), присвячений саме II-му Собору.